

Bartłomiej Gajos

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia

Pięćdziesiąta rocznica rewolucji październikowej (1967) – przewrót pokoleniowy i polityka historyczna ZSRS*

Zarys treści: Obchody 50. rocznicy rewolucji październikowej zademonstrowały istotne zmiany polityki historycznej KPZS. Wydarzenia, które rozegrały się w Piotrogradzie, i wokół których koncentrowała się pamięć społeczna przez ostatnie półwiecze, nie posiadały w latach sześćdziesiątych tak silnego wymiaru symbolicznego, zdolnego mobilizować społeczeństwo do realizacji celów stawianych przez partię komunistyczną, takich jak Wielka Wojna Ojczyźniana. Rewolucja październikowa w chwili reaktywacji oficjalnego święta Dnia Zwycięstwa w 1965 r. zaczęła tracić swój centralny status w pamięci społecznej w Związku Sowieckim.

Outline of content: The celebrations of the fiftieth anniversary of the October Revolution revealed significant changes in politics of memory of the Communist Party of the Soviet Union. The events which took place in Petrograd and on which collective memory had focused for last fifty years, did not have in the 1960s such a strong symbolic impact, being able to mobilise the people to achieve goals set by the Communist Party as the Great Patriotic War. From the time of reactivation of the official celebrations of the Victory Day in 1965 the October Revolution began gradually to diminish in importance and lose its central place in social memory of the Soviet people.

Słowa kluczowe: rewolucja październikowa 1917, Leonid Breżniew, sowiecka polityka historyczna, KPZS, Wielka Wojna Ojczyźniana

Keywords: October Revolution 1917, Leonid Brezhnev, Soviet politics of memory, Communist Party of the Soviet Union, Great Patriotic War

---

* Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2015–2019 jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamentowy Grant” (nr projektu: DI2014008844).

Do połowy lat sześćdziesiątych najważniejszym świętem w Związku Sowieckim pozostawał Dzień Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej¹. Pamięć społeczna² o przejęciu przez bolszewików władzy w 1917 r., a tym samym o rozpoczęciu realizacji idei Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, zgodnie z którą w Rosji powinno powstać bezklasowe społeczeństwo, miała stać się w zamierzeniu rządzących istotnym składnikiem tożsamości członków partii komunistycznej oraz obywateli nowego państwa³. Kolejni przywódcy ZSRS: Włodzimierz Lenin, Józef Stalin, Nikita Chruszczow, Leonid Breżniew w ciągu pierwszych pięćdziesięciu lat istnienia tego państwa kształtowali tę pamięć zgodnie z zapotrzebowaniem wynikającym z bieżącej polityki oraz własnymi doświadczeniami, legitymizując w ten sposób swoją pozycję oraz władzę partii komunistycznej⁴.

Jednocześnie symboliczne znaczenie święta rewolucji wykraczało dalece poza granice ZSRS. Ideologia marksizmu-leninizmu miała bowiem wymiar uniwersalny i była nieodłączną częścią propagowanej przez bolszewików opowieści o pierwszej na świecie zwycięskiej socjalistycznej rewolucji. Partia komunistyczna wykorzystywała kapitał tego święta przede wszystkim do podkreślenia swojej przywódczej roli w obozie krajów komunistycznych (po 1945 r.) i mobilizacji zwolenników idei Marksa i Engelsa.

Wspomniane wyżej cele polityki historycznej związanej z upamiętnieniem dnia 7 listopada: legitymizacja władzy wewnątrz kraju i statusu *primus inter pares* na arenie międzynarodowej oraz kształtowanie tożsamości obywateli pozostawały niezmiennie przez cały okres istnienia Rosji Sowieckiej i ZSRS. Zmieniała się natomiast treść i bieżące wyzwania polityczne, a także – co szczególnie istotne z punktu widzenia pamięci – pokolenia, co istotnie wpływało na status samego święta oraz cele ideologiczne, jakie za jego pomocą starano się osiągnąć.

¹ W latach trzydziestych nazwę zmieniano kilkakrotnie. W 1934 r. świętowano rocznicę Socjalistycznej Październikowej Rewolucji. Zob. „Правда” 7.10.1934, s. 1. Kolejną rocznicę obchodzono pod nazwą Wielkiej Proletariackiej Rewolucji. Zob. *Да здравствует Великая Пролетарская Революция! Да здравствует советская власть во всем мире! Воззвание Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала*, „Правда” 7.11.1935, s. 1. Natomiast w roku 1936 świętowano znów „Socjalistyczną Październikową Rewolucję”. Zob. *XIX годовщина Октябрьской Социалистической Революции. Доклад тов. Калинина на торжественном заседании Московского Совета в Большом театре Союза ССР 6 ноября 1936 года*, „Правда” 10.11.1936, s. 1.

² Ilość literatury dotyczącej nazwy i definicji tego zjawiska jest ogromna. Ustosunkowywanie się do każdej z nich dalece wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Dlatego też ograniczę się do stwierdzenia, że pojęcie pamięć społeczna rozumiem tak, jak przedstawiła to Barbara Szacka. Zob. B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 44–45. Ilekroć piszę „pamięć”, mam na myśli „pamięć społeczną”.

³ Pamięć i tożsamość zob. *ibidem*, s. 48–51 oraz A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013, s. 55.

⁴ Upamiętnieniem rewolucji październikowej w ciągu pierwszych dziesięciu lat istnienia zajął się Frederick C. Corney, zob. F.C. Corney, *Telling the October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, Cornell University Press 2004. Por. także M. Рольф, *Советские массовые праздники*, Москва 2009.

Przygotowania i przebieg obchodów 50. jubileuszu przejęcia władzy przez bolszewików najlepiej uwidaczniają ewolucję polityki historycznej ZSRS, której początków należy szukać w 1964 r. W sferze ideologicznej uroczystości zostały zdominowane przez zastopowaną przez następcę Nikity Chruszczowa – Leonida Breżniewa – destalinizację, konflikt na linii Moskwa–Pekin oraz dojrzewający ruch nowej lewicy na zachodzie Europy.

Jednakże największy wpływ na treść pamięci o rewolucji październikowej wywarła zmiana pokoleniowa, która dokonała się w 1964 r. Następcą Chruszczowa był bowiem na szczycie władzy sowieckiej pierwszym reprezentantem pokolenia, które nie brało udziału w rewolucji 1917 r. oraz wojnie domowej 1917–1922. Breżniew, urodzony 19 grudnia 1906 r.⁵ w mieście Kamienskoje (dziś: Kamieńskie na Ukrainie) miał 10 lat, gdy Lenin i jego partia przejęli władzę w Rosji. Dlatego też nowy I sekretarz KPZS spoglądał na przeszłość z innej perspektywy niż jego poprzednik.

Pokolenie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i Wielka Proletariacka Rewolucja Kulturalna

Chruszczow nie doczekał 47. rocznicy rewolucji październikowej na stanowisku I sekretarza partii. 14 października 1964 r. na Plenum KC KPZS opozycja zgromadzona wokół Breżniewa – tego, którego Chruszczow sam wprowadził do Prezydium KC⁶ – zmusiła go do ustąpienia. Chociaż dokładny przebieg „przewrotu październikowego”, jak ironicznie nazwał go Rudolf Pichoja⁷, jest raczej niemożliwy do odtworzenia, to jego przyczyny nie stanowią żadnej tajemnicy. Chaotyczna i nieudolna polityka wewnętrzna dotychczasowego I sekretarza KPZS, której skutkiem było wprowadzenie kartek na żywność w latach 1962–1963, plany reformy administracyjnej w sferze rolnictwa, nieumiejętna komunikacja ze swoimi podwładnymi i inteligencją, opór części partyjnych funkcjonariuszy wobec polityki destalinizacji, przekonanie o własnej nieomyślności, kryzysy kubański oraz berliński, które silnie nadszarpięły autorytet ZSRS na arenie międzynarodowej i znacznie pogorszyły stosunki z Zachodem i Chinami, drugim najpotężniejszym państwem komunistycznym – wszystko to spowodowało, że szeregi niezadowolonych z polityki Chruszczowa rosły z każdym dniem⁸.

⁵ W obiegu naukowym funkcjonują co najmniej trzy daty urodzenia Breżniewa: 1 stycznia 1906, 19 grudnia 1906 oraz 1 stycznia 1907. Datę 19 grudnia 1906 przyjmują za redaktorami zapisków sekretarza generalnego KPZS. Zob. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи 1964–1982, ред. С. Кудряшов, Москва 2016, s. 1161.

⁶ O relacjach między Chruszczowem i Breżniewem zob. P. Медведев, *Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева*, Москва 1991, s. 72–101.

⁷ R. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, Warszawa 2011, s. 253–274.

⁸ Zob. *Ibidem*; V. Zubok, *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, Kraków 2010, s. 178–186; S. Pons, *The Global Revolution. A History of the*

Nowe kierownictwo natychmiast przystąpiło do wycofywania reform wdrożonych przez poprzednika i wprowadzania własnych rozwiązań⁹. Widoczne na pierwszy rzut oka zmiany przysłoniły tę istotniejszą, która zdeterminowała politykę historyczną¹⁰ KPZS do połowy lat osiemdziesiątych: wraz z dojściem do władzy Breżniewa nastąpiła zmiana pokoleniowa.

Biografia kolejnego przywódcy KPZS jest charakterystyczna dla przebiegu kariery wielu jego rówieśników: w 1923 r. Breżniew wstąpił do Komsomołu, następnie w latach trzydziestych służył w wojsku i pracował w fabryce w Dnieprodzierżyńsku¹¹; wreszcie w 1939 r. został sekretarzem Dniepropietrowskiego Obwodowego Komitetu KP(b) Ukrainy ds. propagandy i agitacji. W trakcie wojny z Niemcami pełnił m.in. funkcję naczelnika wydziału politycznego 18. armii¹². W okresie powojennym sprawował m.in. stanowisko I sekretarza KC Komunistycznej Partii Mołdawii oraz I sekretarza KC Komunistycznej Partii Kazachstanu. Dzięki patronatowi Chruszczowa w 1957 r. stał się członkiem Prezydium KC.

Breżniew należał do generacji, która przeszła większość procesu edukacji w ZSRS¹³. Rewolucja październikowa stworzyła dla niego możliwości awansu, których zapewne nie miałyby w epoce carskiej. Był on bez wątpienia beneficjentem reform stalinowskich lat trzydziestych, tzw. *wydwieżeniem*¹⁴. Nie zajmował jednak wówczas wysokiej pozycji, by odpowiadać za wydawanie wyroków śmierci w okresie Wielkiego Terroru tak, jak jego poprzednik. Należał do pokolenia, które było jego beneficjentem¹⁵.

International Communism 1917–1991, Oxford University Press 2014, s. 236–237; W. Taubman, *Chruszczow. Człowiek i epoka*, Wrocław 2012, s. 650–694.

⁹ O reformie Kosygina zob. N. Chernyschova, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*, New York 2013, s. 17–31 oraz R. Pichoja, *op. cit.*, s. 281–284.

¹⁰ Politykę historyczną rozumiem jako: interpretację wydarzeń historycznych z uwzględnieniem aktualnej sytuacji politycznej i propagowanie tejże interpretacji w przestrzeni publicznej. Adresowana do własnych obywateli, ma ona na celu przede wszystkim kształtowanie tożsamości i wyobrażenia o przeszłości oraz legitymizację określonego systemu państwowego i aktualnie rządzących. Zdarza się również, że w relacjach międzypaństwowych przez jedną ze stron wysuwane są argumenty oparte na wydarzeniach z przeszłości, mające uzasadnić określone stanowisko lub tezę. Wówczas również mamy do czynienia z polityką historyczną. Zaproponowana wersja jest modyfikacją definicji zaproponowanej przez Joannę Andrychowicz-Skrzebę. Zob. J. Andrychowicz-Skrzeba, *Polityka historyczna w Polsce i Niemczech po roku 1989 w wystąpieniach publicznych oraz publikacjach polityków polskich i niemieckich*, Gdańsk 2014, s. 17–37.

¹¹ Nazwa Dnieprodzierżyńsk obowiązywała w latach 1936–2016. W 2016 r. wrócono do nazwy Kamiańskie.

¹² Pełny przebieg wojskowej kariery w trakcie II WŚ zob. Леонид Брежнев. *Рабочие и дневниковые...*, s. 1165–1166.

¹³ Breżniew co najmniej dwa lata spędził na nauce w klasie przygotowawczej męskiego gimnazjum w Kamienskoje (1915–1917). Zob. *ibidem*, s. 1161.

¹⁴ Zob. S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press 2000, s. 85.

¹⁵ P. Kenez, *Odkłamaniana historia Związku Radzieckiego*, Warszawa 2008, s. 250 oraz Э. Модсли, С. Уайт, *Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный комитет и его члены. 1917–1991 годы*, Москва 2011, s. 13.

Doświadczeniem, które ukształtowało Breżniewa i jego generację, urastającym do rangi przeżycia pokoleniowego, była niewątpliwie wojna z Niemcami¹⁶. To wokół tego wydarzenia koncentrowała się pamięć jego pokolenia. Tutaj należy szukać źródeł stosunku Breżniewa zarówno do epoki stalinowskiej, jak i do rewolucji październikowej¹⁷.

Dlatego też następca Chruszczowa zahamował toczącą się w kraju dyskusję nt. przeszłości, lecz byłoby błędem stwierdzenie, że jego polityka w tym zakresie była całkowicie nowa. Przedstawienie lat trzydziestych jako wspaniałego okresu w dziejach ZSRS – o czym mówił Chruszczow m.in. na spotkaniu KC z inteligencją w 1963 r.¹⁸ – w pełni korespondowało z pamięcią Breżniewa. Była jednakże jedna różnica: o ile w epoce Chruszczowa Stalin mógł być otwarcie krytykowany, o tyle nowe kierownictwo przestało tolerować tego rodzaju publikacje (szczególnie te przedstawiające pierwsze lata Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jako pasmo klęsk). Przy czym nie oznaczało to powrotu do kultu Stalina sprzed 1956 r. Partia wybrała milczenie i akcentowanie pozytywnych według niej aspektów epoki stalinowskiej.

Najważniejszym z nich okazała się pamięć o wojnie z Niemcami. 9 maja 1965 r. ZSRS świętował 20. jubileusz podpisania bezwarunkowej kapitulacji przez Niemcy – pierwszy raz od 1947 r. zorganizowano paradę na placu Czerwonym, a 9 maja ogłoszono dniem wolnym od pracy¹⁹. Breżniew poprzez reaktywację Dnia Zwycięstwa starał się przesłonić wszystkie złe doświadczenia z epoki stalinowskiej, o których zdążono opowiedzieć w okresie „odwilży”. Będąc czynnym uczestnikiem tych wydarzeń, I sekretarz czuł szczególną więź ze wspomnieniami tamtego okresu. Dwadzieścia lat po zakończeniu konfliktu, który pochłonął życie 27 milionów obywateli ZSRS, a zarazem zapewnił Moskwie status supermocarstwa, Dzień Zwycięstwa odzyskał swój oficjalny, państwowy charakter. Partia uosabiająca państwo – podobnie jak w przypadku święta rewolucji październikowej – stała się strażnikiem pamięci o tym wydarzeniu i decydowała, w jaki sposób będzie wyglądała

¹⁶ „Wydarzenie historyczne, jak zauważono wcześniej, ma szansę stać się przeżyciem pokoleniowym (a zatem i uformować wyraziste pokolenie) tylko wśród osób, które przeżywają owo wydarzenie znajdując się w szczególnej fazie rozwoju, czyli w okresie młodości. Okresie największej chłonności psychicznej, wrażliwości na sytuację społeczną, kiedy to zaczyna się określać swój stosunek do świata i kiedy, jak twierdzi Erik Erikson, «indywidualna historia życia przecina się z Historią»” – w ten sposób definiuje przeżycie pokoleniowe Karl Mannheim. Cyt. za: K. Mannheim, *Problem pokoleń*, tłum. A. Mizińska-Kleczkowska, „Colloquia Communia” (1992/1993), nr 1/12, s. 160.

¹⁷ Polly Jones pomija ten aspekt stosunku Breżniewa do historii. Zob. P. Jones, *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–70*, Yale 2013, s. 212–257.

¹⁸ *Ibidem*, s. 152–153.

¹⁹ Rocznicą podpisania aktu kapitulacji przez III Rzeszę, obchodzona w ZSRS 9 maja, nie była w latach 1947–1965 zapomniana – co roku ukazywały się artykuły i wspomnienia na ten temat w najważniejszych gazetach w ZSRS. Nie organizowano jednakże tak imponujących obchodów wraz z paradą na placu Czerwonym. Zgodnie z ukazem Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 23 grudnia 1947 r. 9 maja stał się ponownie dniem roboczym, co istotnie wpłynęło na status Dnia Zwycięstwa. Zob. Г.А. Бордюгов, *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*, Москва 2010, s. 170–183.

opowieść o latach 1941–1945. Breżniew, przemilczając okres stalinowski, budował – w nieudolny i w końcowych latach swojej władzy zakrawający o groteskę sposób – za pomocą historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej swój własny kult jednostki²⁰.

Pamięć o wojnie z Niemcami – w rezultacie zmiany pokoleniowej na szczytach władzy – zaczęła odgrywać coraz większą rolę w przestrzeni publicznej ZSRS. Trudno odpowiedzieć na pytanie, w jakiej relacji pozostawały Dzień Zwycięstwa i Dzień Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej. Innymi słowy: które święto było ważniejsze, dla kogo i dlaczego? Rewolucja – jeśli nawet potraktujemy to pojęcie szerzej i zaliczymy do niej wojnę domową, w której broniono „zdobyczy października” – nie może pod względem skali wydarzenia w żaden sposób równać się z Wielką Wojną Ojczyźnianą. Nie było w ZSRS w latach sześćdziesiątych rodziny, która nie straciła w tym konflikcie krewnego. Ponadto bliskość w czasie tego wydarzenia i fakt, że większość obywateli sowieckich miała w pamięci lata 1941–1945, także determinował zapotrzebowanie na jego upamiętnienie i prace. Pokazuje to chociażby liczba filmów wyprodukowanych w latach powojennych, z klasykami *Lecą żurawie* i *Ballada o żołnierzu na czele*²¹. Dla KPZS wojna z Niemcami stała się potwierdzeniem słuszności polityki, która zapewniła ZSRS mocarstwowy status na arenie międzynarodowej. Także na poziomie własnych doświadczeń partyjnych polityków i ich osobistego wkładu w zwycięstwo nad Adolfem Hitlerem wspomnienie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej wyzwało więcej emocji aniżeli rewolucja październikowa.

Jednocześnie święto obchodzone co roku 7 listopada dotyczyło istoty istnienia ZSRS. Dygnitarze partyjni przypominali wówczas o podstawowych pryncypiach ideowych i przedstawiali bilans tego, w jaki sposób Związek Sowiecki zmienił się od 1917 r. Tutaj istniała możliwość włączenia do opowieści o październiku treści związanych z innym okresem dziejów państwa robotników i chłopów. Tak jak Stalin przekształcił *de facto* święto Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej w celebrowanie lat trzydziestych, tak w epoce Breżniewa przy każdym 7 listopada zaczęto szczególnie akcentować, jak pokazuję w dalszej części artykułu, Wielką Wojnę Ojczyźnianą. Miała ona – poza silnym emocjonalnym ładunkiem, który nie pozostawiał obojętnym nikogo z obywateli ZSRS – szczególną wartość dydaktyczną: łatwiej bowiem uczyć młode pokolenie patriotyzmu i miłości do własnego państwa na przykładzie walk Armii Czerwonej z Niemcami, aniżeli zdobycia władzy przez partię bolszewików w 1917 r.

Być może wskazówką i częściową odpowiedzią na pytanie, które święto było ważniejsze z punktu widzenia partii i samego Breżniewa, jest decyzja KC

²⁰ Jego wspomnienia wojenne zatytułowane *Mała Ziemia*, napisane najprawdopodobniej przez ghostwriterów, przedrukowywano w milionach egzemplarzy. O tym i o kulcie jednostki Breżniewa zob. A. Nolan, „Shitting Medals”: L.I. Brezhnev, the Great Patriotic War, and the Failure of the Personality Cult, 1965–1982, Chapel Hill 2008 (praca magisterska obroniona na Uniwersytecie Północnej Karoliny w Chapel Hill).

²¹ J. Wojnicka, *Dzieci XX Zjazdu. Film w kulturze sowieckiej lat 1956–1968*, Kraków 2012, s. 57–60.

z 10 listopada 1966 r. o budowie Grobu Nieznanego Żołnierza u północno-wschodniej ściany Kremla, zaraz przy wejściu do ogrodu Aleksandrowskiego²². W tym celu musiał zostać przesunięty w głąb ogrodu obelisk poświęcony „wybitnym myślicielom i działaczom walki o wyzwolenie robotników”, postawiony jeszcze w 1918 r. Oficjalne odsłonięcie pomnika miało miejsce 8 maja 1967 r. – w przeddzień 22. rocznicy zakończenia wojny²³. Wieczny ogień zapalił Breżniew, będący już wówczas sekretarzem generalnym KC KPZS²⁴. Odsłonięcie pomnika Nieznanego Żołnierza na kilka miesięcy przed 50. rocznicą rewolucji październikowej w miejscu, w którym stał wcześniej obelisk poświęcony działaczom rewolucyjnym symbolicznie wskazywało, że dokonuje się pewna transformacja w sferze pamięci. Dzień Zwycięstwa co najmniej dorównał statusowi dnia 7 listopada jako najważniejszego święta w ZSRS. Płomień, który wkrótce zapłonął u ściany kremłowskiej, został wzięty z Pola Marsowego w Leningradzie²⁵, gdzie pochowano tych, którzy zginęli w trakcie rewolucji lutowej, powstania jarosławskiego (6–21.07.1918) oraz poległych w obronie Piotrogradu przed wojskami gen. Nikołaja Judenicza²⁶.

Poza zmianą pokoleniową istotny wpływ na przebieg jubileuszu i związaną z nim politykę historyczną partii miały pogarszające się stosunki z Chinami, do czego w dużym stopniu przyczynił się Chruszczow²⁷. Oba kraje, pomimo wspólnej ideologii, już w okresie jego rządów zmierzały w dwóch różnych kierunkach: Moskwa w stronę odprężenia (*détente*) z Waszyngtonem, Pekin natomiast w stronę dalszej radykalizacji²⁸. Ta radykalizacja przybrała wkrótce ramy planowej polityki. Po powrocie do życia politycznego Mao Zedong rozpoczął kolejną kampanię, która

²² Zob. *Постановление ЦК КПСС о сооружении в Москве памятника „Могила Неизвестного Солдата” с вечным огнем славы*, w: *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК (1966–1970)*, t. 11, Москва 1986, s. 104. Pierwsze dyskusje na ten temat były prowadzone w Politbiurze w drugiej połowie roku 1965. Pomysł wybudowania grobu nieznanego żołnierza, który przedstawił Moskiewski Komitet Miejski oraz Moskiewski Miejski Komitet Wykonawczy KPZS 13 listopada 1965 r., został odrzucony pięć dni później przez Prezydium KC z nieznanych przyczyn. Zob. *Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые...*, s. 92 oraz przyp. 68 na s. 123.

²³ *Сияй в веках, огонь славы! Открытие памятника „Могила Неизвестного Солдата”*, „Правда” 9.05.1967, s. 1.

²⁴ Zmiana nazwy stanowiska piastowanego przez Breżniewa nastąpiła 8 kwietnia 1966 r. Przywódca ZSRS nawiązywał w ten sposób do osoby Stalina.

²⁵ W latach 1918–1944 pole nosiło nazwę placu Ofiar Rewolucji.

²⁶ Nie wszystkie osoby, które zostały tam pochowane, są dzisiaj znane z imienia i nazwiska. Boris Kolonitskii i Orlando Figes wskazują, że w 1918 r., kiedy organizowane były pogrzeby, kwestia identyfikacji była drugorzędna. Liczyła się symbolika i rytuał. Zob. B. Kolonitskii, O. Figes, *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*, Yale 1999, s. 47.

²⁷ Zob. S. Radchenko, *The Sino-Soviet split*, w: *The Cambridge History of the Cold War*, t. 2, red. M.P. Leffler, O.A. Westad, Oxford University Press 2010, s. 362–363. Zob. także: V. Zubok, *op. cit.*, s. 188–189.

²⁸ Donald J. Raleigh wskazuje, że osobiste doświadczenia Breżniewa z lat 1941–1945 wywarły ogromny wpływ na jego wizję relacji ze Stanami Zjednoczonymi. Zob. D.J. Raleigh, „Soviet” *Man of Peace Leonid Il’ich Brezhnev and His Diaries*, „Kritika Explorations in Russian and Eurasian History” (2016), nr 4, s. 837–868.

stała się groźnym wyzwaniem ideologicznym dla ZSRS. Programowym celem zainicjowanej przez niego Wielkiej Proletariackiej Rewolucji Kulturalnej (1966–1969) było wykorzenie wszelkich tradycji obecnych w chińskim społeczeństwie i zniszczenie wszelkich pozostałości po klasie burżuazyjnej, których ognisko według przewodniczącego KPCh znajdowało się w urzędach państwowych.

Wielka Proletariacka Rewolucja Kulturalna posiadała także wymiar antysowiecki – przewodniczący KPCh otwarcie stwierdził wówczas, że ZSRS to „socjal-imperialistyczny” kraj, rządzony przez klasę biurokratów, którzy stanowią rzeczywiste zagrożenie dla sprawy rewolucji światowej²⁹. Pierwsze miejsce na liście zagranicznych wrogów Mao zajęła Moskwa, a jego największy rywal wewnątrz kraju, Liu Shaoqi, przewodniczący ChRL w latach 1959–1968, był przez propagandę maoistowską określany mianem „chińskiego Chruszczowa”³⁰.

Rewolucja chińska wymierzona w ZSRS i w wewnętrznych wrogów Mao w sferze ideologicznej miała być przykładem alternatywnej drogi do komunizmu zarówno dla państw obozu komunistycznego, jak i krajów trzeciego świata. Pekin, odrzucając drogę rozwoju ZSRS, która miała przecież stanowić wzór dla komunistów na całym świecie, *de facto* odrzucał prymat Moskwy jako autorytetu w sprawach marksizmu i leninizmu. Mao ponadto skierował w stronę władz sowieckich najpoważniejsze oskarżenie, jakie było możliwe w obozie komunistów: o zdradę ideałów i tym samym sprawy rewolucji. Prawdziwą ideologią komunistyczną – z punktu widzenia Pekinu – był maoizm, natomiast Wielka Proletariacka Rewolucja Kulturalna miała w zamierzeniu Chińczyków zająć miejsce Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej jako wzoru i inspiracji wszelkich ruchów rewolucyjnych. Dlatego też temat „chińskich rozłamowców” (*раскольников*) – tak bowiem przedstawiano tę sprawę w sowieckiej propagandzie – zajmował bardzo ważne miejsce w dyskusjach polityków państw bloku wschodniego. Chiny do tego stopnia niepokoiły ZSRS, że pod koniec 1967 r. powołano Interkit (Internacjonalnoje Kitajewiedienie) – ośrodek analityczny państw bloku wschodniego, którego zadaniem było przygotowywanie ekspertyz dotyczących działań Pekinu i sytuacji wewnętrznej Kraju Środka³¹. Ta tematyka nie zajmowała jednakże tylko polityków: Mao przedostał się także do wyobraźni zwykłych obywateli ZSRS. W 1967 r. jedną z piosenek poświęcił mu bard Włodzimierz Wysocki, którego pieśni można uznać za swego rodzaju wskaźnik społecznych emocji i zainteresowań³².

²⁹ S. Pons, *op. cit.*, s. 248.

³⁰ E. Perry, *Anyuan. Mining China's Revolutionary Tradition*, University of California Press 2002, s. 223–224.

³¹ Zob. raport przedstawicieli NRD z pierwszej konferencji Interkitu, która miała miejsce w Moskwie 14–21 grudnia 1967 r.: *East German Report on First Interkit Meeting in Moscow, December 1967*, w: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113287> [28.07.1967], Wilson Center Digital Archive (dostęp: 7.11.2017).

³² В. Высоцкий, *Мао Цзедун – большой шалун...*, w: В. Высоцкий, *Собрание сочинений в одном томе*, Москва 2012, s. 119–120.

Przygotowania do półwiecza rewolucji

W trzyletnim okresie poprzedzającym 50. jubileusz rewolucji październikowej ujawniły się najważniejsze tendencje państwowej propagandy, kształtującej pamięć obywateli o przeszłości państwa sowieckiego, jego teraźniejszości i przyszłości.

W rozpoczynającym się 1965 r. minęło trzydzieści lat od tego, gdy partia oficjalnie ogłosiła, że zakończono etap budowy socjalizmu. ZSRS zatem od trzech dekad znajdował się – zgodnie z nauką marksizmu-leninizmu – w kolejnym, ostatnim stadium rozwoju dziejów, który miał zostać zwieńczony zaistnieniem komunizmu. KPZS oficjalnie zadeklarowała to w swoim trzecim programie przyjętym w 1961 r.: „Ныне Коммунистическая партия Советского Союза (КПСС) принимает свою третью Программу – программу построения коммунистического общества”³³. Przemilczanie tej obietnicy przez kolejnych rządzących ZSRS mogło negatywnie odbić się na autorytecie KPZS.

9 stycznia 1965 r. na łamach „Prawdy” ukazał się artykuł, w którym poruszono kwestie wyzwania stojących przed artystami i literatami ZSRS w związku ze zbliżającą się 50. rocznicą rewolucji październikowej. Krytykując dekadencje i pesymistyczne dzieła, właściwe burżuazyjnej części świata, autor tekstu nawoływał do kierowania się zasadami partyjności i ludowości w trakcie pracy. W praktyce oznaczało to pokazywanie jedynie pozytywnych aspektów życia. Zdezawuowani zostali wszyscy ci, którzy przedstawiali realia ZSRS w czarnych barwach: „Нельзя поэтому признать правильной позицию тех, кто поднимает на щит повести, фильмы, пьесы и картины, где односторонне изображена советская действительность, а критика недостатков подменяется критиканством, способным лишь посеять уныние”³⁴. Aluzja do niedawnych publikacji powstałych na fali destalinizacji była aż nadto czytelna. Zajmowanie się przeszłością autor piętnował jako reakcyjne i niezgodne z ideami komunistycznymi: „Нет и не может быть мирного сосуществования между идеями развития человечества к светлому будущему и идеями реакции, обращенными в прошлое, стремящимися обезоружить народы в их борьбе за свободу, мир и социализм”³⁵. Wedle autora artykułu każdy artysta powinien w swoich dziełach skupiać się jedynie na pozytywnych aspektach życia, pozwalając jednocześnie, by przeszłość naznaczona terrorem popadła w zapomnienie. Takimi wymaganiami obarczono wszystkich twórców, chcących „достойно встретить 50-летие Великой Октябрьской социалистической революции”³⁶.

Jednakże nie wszystkie elementy z całej historii ZSRS zasługiwały na zapomnienie. Istniały bowiem „chwalebne rewolucyjne i robotnicze tradycje” narodu

³³ *Программа Коммунистической партии Советского Союза*, w: *КПСС в резолюциях и решениях съездов...*, t. 10, s. 83.

³⁴ *Достойно отображать величие дел советского*, „Правда” 9.01.1965, s. 2.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

sowieckiego. Długi marsz w kierunku półwiecza rewolucji rozpoczął się kilka miesięcy przed 47. rocznicą października, kiedy I sekretarzem KC KPZS pozostawał wciąż Chruszczow. Pół roku przed ukazaniem się powyższego artykułu 12 maja 1964 r. KC KPZS wydał postanowienie dotyczące poprawy działalności muzeów, których jednym z obowiązków było komunistyczne wychowanie robotników. W związku z tym polecano, by w każdym z nich (z wyjątkiem muzeów memorialnych) stworzyć osobny wydział poświęcony okresowi sowieckiemu od rewolucji październikowej do teraźniejszości, który miał przedstawiać: „успехи коммунистического строительства в СССР, победу ленинского курса Коммунистической партии, борьбу советского народа за осуществление программы КПСС”³⁷.

Kontynuacją tego postanowienia było wydanie 23 września 1964 r. przez Kolegium Ministerstwa Kultury ZSRS i Prezydium Komitetu Centralnego Związku Zawodowego Pracowników Kultury miasta Moskwy wspólnej decyzji o wszechzwiązkowym przeglądzie muzeów w związku z 50. rocznicą rewolucji październikowej. Centralną instytucją koordynującą tę akcję był powołany w Moskwie Komitet Organizacyjny, którego przewodniczącym został zastępca minister kultury ZSRS Jekateriny Furcewej, I. I. Cwietkow. Muzea zostały podzielone na cztery kategorie: pierwsza z nich obejmowała najważniejsze jednostki takie jak: Centralne Muzeum Lenina w Moskwie, Państwowe Muzeum Rewolucji Październikowej w Moskwie, ale również Ermitaż w Leningradzie czy Galeria Trietiakowska w Moskwie; druga grupa to: muzea republik związkowych, krajoznawcze muzea w autonomicznych okręgach, republikach, krajach i obwodach; do trzeciej grupy zaliczono: muzea narodowych okręgów, muzea rejonowe i miejskie; do ostatniej kategorii należały muzea artystyczne. Na każdą z tych jednostek nałożono obowiązek zorganizowania wystawy pokazującej: kierowniczą rolę KPZS, przyjaźń narodów ZSRS, sukcesy budownictwa komunizmu w sferze gospodarki narodowej, nauki, kultury, sztuki. Na ekspozycji miały zostać przedstawione także rewolucyjne, bojowe i robotnicze tradycje partii komunistycznej i narodu sowieckiego. W dokumencie zwracano uwagę na to, by na wystawie odzwierciedlona została szczególnie rola ludu i walki klas jako podstawowego czynnika rozwoju społeczeństw. Ponadto na każde z muzeów nałożono obowiązek zbierania materialnych i duchowych pamiątek pochodzących z okresu trzech rewolucji. Cel tego rodzaju działań – stwierdzano w dokumencie podpisanym przez minister kultury ZSRS Jekaterinę Furcewą i T.G. Kalinnikowa, przewodniczącego KC związku zawodowego pracowników kultury – był następujący: ukształtowanie u obywateli ZSRS materialistycznego spojrzenia na świat i wykorzenie wszelkich przeżytków w świadomości związanych z religią. W związku tym zalecano także wzmocnienie ateistycznego „kierunku” ekspozycji³⁸.

³⁷ *Постановление ЦК КПСС о повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся. 12 мая 1964 г., в: КПСС в резолюциях и решениях...*, т. 10, s. 416.

³⁸ *Постановление коллегии Министерства культуры и президиума ЦК профсоюза работников культуры г. Москвы „О Всесоюзном смотре работы музеев посвященном 50-летию Советской власти” от 23 сентября 1964 г. oraz załącznik Положение о Всесоюзном смотре*

Co szczególnie interesujące, do kształtowania materialistycznych poglądów swoich obywateli i dumy z własnego państwa polecano wykorzystać również budowle i dzieła sztuki związane z Cerkwią prawosławną. W wytycznych Ministerstwa Kultury ZSRS rozesłanych w maju 1964 r. do ministerstw kultury krajów związkowych oraz organizacji (takich jak np. Komsomoł) zwracano jednakże uwagę, że wymagana jest przy tym szczególna interpretacja, tak by nie stało się to propagowaniem wielkości religii prawosławnej: „Тройца Андрея Рублёва, соборы Московского Кремля и многие другие произведения такого же плана по праву вошли в сокровищницу мирового искусства, как произведения, где полную силу торжествует высокое гуманистическое начало, торжествует гении человека, не бога”³⁹. Ponadto na jednym z posiedzeń w 1965 r. w sekretariacie KC Komsomołu, któremu przewodniczył Jurij Torsujew, sekretarz KC Komsomołu, jeden z dyskutantów, Pieskow, zauważył: „Если человек не понимает значения Василия Блаженного, то не будет уважать могилу Героев Сталинграда”⁴⁰. Funkcja budowli należących niegdyś do Cerkwi prawosławnej, które należało zniszczyć lub w najlepszym przypadku zapomnieć i zmarginalizować, znacząco ewoluowała: w latach sześćdziesiątych za ich pomocą KPZS chciała – poza propagowaniem ideologii – pobudzać szacunek do dziedzictwa z epoki sowieckiej.

Zgodnie z regułą, która utrzymała się jeszcze w latach trzydziestych, każde zbliżające się święto było okazją dla prowincji do wysyłania różnego rodzaju próśb do centrali z nadzieją uzyskania pozytywnej decyzji⁴¹. Praktyka ta nie uległa żadnej zmianie w latach sześćdziesiątych. Kampania przeglądu muzeów i rewitalizacji zabytków wyposażała regionalne oddziały partii lub instytucji państwowych w dodatkowy argument: odpowiednie przygotowanie do 50. rocznicy rewolucji październikowej – zgodne z oczekiwaniami Moskwy – wymagało jednak stosowych nakładów finansowych, które znajdowały się w dyspozycji centrum. Dlatego też Biuro KC KPZS ds. Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej⁴² w latach 1965–1966 zostało zasypane listami dotyczącymi spraw finansowych. 24 marca 1965 r. Krasnojarski Krajowy Komitet zwrócił się z prośbą o wyasygnowanie funduszy na remont i przygotowanie wystawy w budynkach we wsi Jermakowskoje, w którym Lenin wraz ze swoimi towarzyszami w 1899 r. napisał *Protest rosyjskich socjal-demokratów*⁴³. W podobnej sprawie – remontu domu-muzeum Lenina

---

работы музеев, посвященном подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции znajdują się: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. М-1, оп. 32, д. 1152, л. 84–93.

³⁹ *О некоторых формах использования исторических памятников и идеологической работе (методическая справка)*, РГАСПИ, ф. М-1, оп. 32, д. 1152, л. 114.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. М-1, оп. 32, д. 1193, л. 11.

⁴¹ R. Malte, *A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism*, „Slavic Review” (2009), nr 3, s. 626.

⁴² Biuro KC KPZS ds. RFSRS istniało w latach 1956–1966.

⁴³ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 116, л. 82–83. W tej samej sprawie zwrócił się również dyrektor Centralnego Muzeum Lenina w Szuszenskoje Władimir Dolgich. Zob. *ibidem*, l. 84–85. W latach

w Kazaniu – pisał wówczas także tatarski obwodowy komitet⁴⁴, natomiast dagestański komitet obwodowy prosił o przyznanie tysiąca rubli na coroczną nagrodę dla najlepszych dzieł literatury i sztuki⁴⁵; komitet obwodowy Kabardyno-Bałkarii zwrócił się z prośbą o asygnację dodatkowych funduszy w związku ze zwiększeniem częstotliwości wydawania czasopisma „Elbrus” i almanachu „Przyjaźń”⁴⁶; stawropolski komitet obwodowy zabiegał o pieniądze na dokończenie budowy pomników Lenina i „Przyjaźni”⁴⁷. Wszystkie prośby uzasadniano nadchodzącą 50. rocznicą rewolucji październikowej.

Stalinowska forma przygotowań do wielkich świąt utrzymała się także w postaci przyjmowanych zobowiązań przekroczenia planu produkcji przez państwowe przedsiębiorstwa, fabryki i kołchozy oraz oddawania do użytku budynków publicznych. Już 4 lutego 1965 r. w rejonie Lwowa otwarto szkołę wybudowaną na cześć 50. rocznicy rewolucji⁴⁸. Dwa miesiące później 25 kwietnia 1965 r. „Prawda” informowała, że robotnicy Taszkienckiej Fabryki Kabli zadeklarowali przewyższenie ilości planowanej produkcji⁴⁹. Mobilizowano także pracowników transportu w Kijowie, by godnie przywitali jubileusz⁵⁰. Na uroczystym posiedzeniu KC Komunistycznej Partii Estonii 17 lipca przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRS Anastas Mikojan nawoływał do dalszego wysiłku w związku z 50. rocznicą rewolucji październikowej: „Эта знаменательная дата несомненно будет отмечена новыми достижениями и трудовыми подвигами”⁵¹. We wrześniu reporter „Prawdy” informował o przygotowaniach do jubileuszu fabryki „Arsenał”, znanej z filmu Aleksandra Dowżenki, przedstawiającego tzw. powstanie bolszewików w Kijowie przeciwko Ukraińskiej Centralnej Radzie w 1918 r.⁵² Obietnice składali również miejscowi członkowie partii. 30 sierpnia 1965 r. sekretarz Chabarowskiego Krajowego Komitetu KPZS A. Szytkow zawiadamiał, że w związku z 50. rocznicą rewolucji październikowej przewidziano remont 76 budynków instytucji kulturalnych⁵³. Podobną deklarację złożyli robotnicy obwodów kurskiego, kirowskiego, rostowskiego i swierdłowskiego⁵⁴. W sumie, jak napisano w postanowieniu Biura

---

1897–1900 Lenin przebywał w tym rejonie (dokładnie we wsi Szuszenskoje) na zesłaniu za swoją działalność w Związku Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej.

⁴⁴ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 116, л. 142.

⁴⁵ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 124, л. 81.

⁴⁶ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 124, л. 170.

⁴⁷ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 126, л. 107. W jednostce archiwalnej nr 126, liczącej 198 kart, znajdują się jedynie tylko tego rodzaju prośby.

⁴⁸ Д. Шумский, *Почин Сокальцев поддержан*, „Правда” 4.02.1965, s. 4.

⁴⁹ *Достоинно встретим 50-летие Великого Октября. Социалистические обязательства рабочих, инженерно-технических работников и служащих Ташкентского Кабельного Завода*, „Правда” 25.04.1965, s. 1.

⁵⁰ *Грузам семилетки – «зеленую улицу»*, „Правда” 23.03.1965, s. 4.

⁵¹ *Речь товарища А. И. Микояна*, „Правда” 18.07.1965, s. 4.

⁵² Д. Прикордонный, *Школа Василия Корженкова*, „Правда” 23.11.1965, s. 2.

⁵³ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 120, л. 132.

⁵⁴ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 120, л. 173.

KC KPZS ds. RFSRS z 21 marca 1966 r. aprobującym tego rodzaju inicjatywy, przewidywano w rosyjskiej republice związkowej wybudowanie 9258 klubów i domów kultury, 1847 bibliotek oraz przeprowadzenie 12 439 kapitalnych remontów⁵⁵.

W drugiej połowie 1965 r. kampania związana z restauracją pomników i przygotowaniem muzeów zaczęła nabierać coraz poważniejszych kształtów. 21 lipca do KC KPZS wpłynął list Związku Artystów ZSRS, Związku Architektów ZSRS i Akademii Sztuk ZSRS, w którym załączono do akceptacji KC wspólny apel tychże organizacji zatytułowany „Объединим усилия в деле сохранения и пропаганды памятников нашей великой многонациональной культуры”. Autorzy podkreślili, że nie tylko zabytki związane z okresem sowieckim zasługują na zachowanie, ale również te będące świadectwem „wielowiekowej kultury”⁵⁶. To wielonarodowe dziedzictwo – tego słowa również użyto w tym dokumencie – powinno w związku z nadchodzącym jubileuszem października być źródłem pracy ideowo-wychowawczej. Autorzy podzielili tego rodzaju miejsca upamiętnienia na cztery kategorie: zabytki kultury, zabytki ruchu rewolucyjnego, miejsca leninowskie oraz pomniki chwały wojennej. Ich apel zwrócony był do całego kraju: „Задача всех, кому дорого великое культурное наследие народов нашей страны, ее героическое прошлое, - создать массовые республиканские общества и их местные отделения”⁵⁷. W każdej szkole, kolchozie powinny powstać organizacje opiekujące się „wielonarodowym dziedzictwem” ZSRS. Oprócz tego organizacje powinny zbierać jak najwięcej informacji na temat tychże miejsc. Ponadto proponowano konkretne działania, mające służyć pracy ideowo-wychowawczej: „Проводите в исторических местах дни памяти героев, павших в борьбе за свободу Родины, дни революционных традиций, митинги, встречи молодежи с ветеранами революции, Гражданской и Великой Отечественной Войн”⁵⁸. Ta pielęgnacja przeszłości zamkniętej symbolicznie w miejscach upamiętnienia: pomnikach i zabytkach, miała – według autorów – sprzyjać dalszej walce o budowę komunizmu⁵⁹.

Dyskusje dotychczas toczące się w salach partyjnych i ministerialnych wkrótce wyszły na światło dzienne: 30 listopada 1965 r. Wiaczesław Koczemasow, zastępca przewodniczącego Rady Ministrów RFSRS, opublikował na łamach „Prawdy” artykuł *Памятники отечества*, w którym informował o planach partii w związku z jubileuszem października. Poza przeprowadzeniem wielkiej kampanii restauracji pomników, które autor zdefiniował w ten sam sposób, jak w wyżej przytoczonych dokumentach, najciekawsze w jego tekście było historyczne uzasadnienie

⁵⁵ РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 120, л. 177.

⁵⁶ Текст обращения ко всем деятелям культуры „Объединим усилия в деле сохранения и пропаганды памятников нашей великой многонациональной культуры”, w: Аппарат ЦК КПСС и культура. 1965–1972. Документы, ред. Н.Г. Томилина, Москва 2009, s. 70.

⁵⁷ Ibidem, s. 71.

⁵⁸ Ibidem, s. 72.

⁵⁹ Autorzy prosili KC KPZS o to, by tekst został opublikowany na łamach „Izwestii” lub „Prawdy”. Niestety publikacji prasowej nie udało się odnaleźć.

tego rodzaju działań. Koczemasow odwołał się bowiem do pierwszych lat Rosji bolszewickiej i Lenina:

Известно, с какой заботой относился к сохранению памятников истории Ленин, какую роль отводил им в патриотическом воспитании трудящихся [...]. **Ленинские идеи о национальной гордости рабочего класса** [podkr. moje – В. Г.] всегда были и остаются для нашей партии, всех советских людей незабываемой основой, определяющей отношение к событиям и памятникам истории. [...] **Одним из первых декретов Советского государства был декрет 1918 года об учете и охране памятников искусства и страны** [podkr. moje – В.Г.]⁶⁰.

Jeśli rozpatrywać ten fragment artykułu z punktu widzenia „czystości” idei leninowskich i działań pierwszego przywódcy bolszewików, to zastępca przewodniczącego RM RFSRS dokonał manipulacji lub – co chyba lepiej oddaje istotę – dostosował historię do potrzeb teraźniejszości. Trudno bowiem znaleźć tekst Lenina, w którym akcentował on narodową dumę klasy robotniczej. Co prawda wódz rewolucji wysuwał na pierwszy plan rosyjskich rewolucjonistów⁶¹, lecz do tego typu koncepcji, przypisanych przez Koczemasowa, było mu daleko. Ów fragment artykułu odzwierciedlał stalinowską spuściznę intelektualną, kiedy to rosyjską klasę robotniczą określano mianem pierwszej pośród równych⁶².

Ponadto dekret 1918 r. o ochronie pomników i zabytków, wspomniany przez autora, dotyczył w pierwszej kolejności usunięcia pozostałości w przestrzeni publicznej związanych z epoką carską: „не представляющие интереса ни с исторической, ни с художественной стороны”⁶³. Te, które pozostały, miały ulec marginalizacji i zapomnieniu. Tym bowiem w sferze pamięci była rewolucja październikowa – gwałtownym, symbolicznym zerwaniem z przeszłością. Pięćdziesiąt lat później mit października służył ochronie wszystkich miejsc historycznych – nie tylko tych pochodzących z czasów ZSRS. Co więcej, dzieła Andrieja Rublowa i budowle cerkiewne miały służyć wykształceniu u obywateli sowieckich materialistycznego spojrzenia na rzeczywistość.

Pomimo zaawansowanej dyskusji w wydziałach propagandy KPZS i Komsomołu, 50. rocznica rewolucji nie była tematem, któremu poświęcono szczególną uwagę na XXIII Zjeździe KPZS (29.03–8.04.1966). Pierwszy zjazd po usunięciu Chruszczowa musiał naturalnie skupić się na wskazaniu błędów poprzedniego kierownictwa i decyzjach, które miały owe błędy naprawić⁶⁴. W przemówieniu Breżniewa nie znalazła się żadna wzmianka o nadchodzącym jubileuszu.

⁶⁰ В. Кочемасов, *Памятники отечества*, „Правда” 30.11.1965, s. 2.

⁶¹ Por. artykuł Lenina z 12 grudnia 1914 r. *О национальной гордости Великороссов*: В.И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, t. 26, Москва 1973, s. 106–110.

⁶² Por. *Великая Октябрьская Социалистическая Революция – источник силы нашей Родины*, „Исторический Журнал” (1943), nr 10, s. 7.

⁶³ *Декрет о памятниках республики*, w: *Декреты Советской Власти*, t. 2, Москва 1957, s. 95–97.

⁶⁴ R. Pichoja, *op. cit.*, s. 284–285.

Jako pierwszy do zbliżającej się 50. rocznicy rewolucji na XXIII Zjeździe odniósł się Nikołaj Podgornyj. Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRS podkreślił szczególną rolę sowieckiego narodu, który od niemal pięćdziesięciu lat buduje nowe życie. W ten sposób uzasadniał symboliczny prymat Moskwy nad światowymi rewolucyjnymi ruchami⁶⁵. Dla I sekretarza Komunistycznej Partii Azerbejdżanu Weli Achundowa 50. rocznica rewolucji październikowej, która dała początek nowej epoce, wiązała się nierozdzielnie z imieniem Lenina⁶⁶. Bardziej konkretna była Julia Filinowa, I sekretarz wolskiego rejonowego komitetu KPZS, która mówiła o zwiększeniu ilości produkcji w kołchozach i sowchozach w związku ze świętem⁶⁷. Podobnie do Achundowa, mówiąc o jubileuszu października, Anatolij Koczylow, I sekretarz uljanowskiego obwodowego komitetu KPZS, na pierwszy plan wysunął postać Lenina. Wedle słów Koczylowa, w mieście urodzenia pierwszego przywódcy bolszewików w najbliższym czasie miała powstać specjalna strefa pamięci poświęcona jego osobie⁶⁸. Nikołaj Rodionow, I sekretarz czelabińskiego obwodowego komitetu KPZS, narzekał natomiast, że w ZSRS wciąż nie powstało wystarczająco dużo pomników poświęconych rewolucji październikowej i zwycięstwu Armii Czerwonej nad III Rzeszą. Najbardziej palącą kwestią była według niego budowa pomnika Lenina w Moskwie: „Трудно понять, почему до сих пор не создан в нашей столице, в Москве, памятник Владимиру Ильичу Ленину”⁶⁹. Rodionow w tej kwestii się mylił – do 1966 r. w stolicy ZSRS znajdowało się co najmniej czternaście pomników pierwszego przywódcy bolszewików⁷⁰. Niemniej jednak postulatowi I sekretarza z Czelabińska wkrótce stało się zadość: 21 kwietnia 1966 r. agencja TASS na łamach „Prawdy” podała, że kolejny pomnik Lenina zostanie odsłonięty na Kremlu na 50. rocznicę rewolucji październikowej. W tym celu Ministerstwo Kultury ZSRS rozpisało specjalny konkurs, który jednakże nie został rozstrzygnięty o czasie ze względu na to, że „ни одному из участников конкурса не удалось с должной полнотой и убедительностью раскрыть образ В. И. Ленина”⁷¹. Autorzy prac zakwalifikowanych do drugiego etapu mieli udoskonalić swoje projekty.

Kwestia przedstawienia Lenina była bardzo poważnie traktowana przez najwyższe władze w przeddzień jubileuszu października. 10 kwietnia 1967 r. na

⁶⁵ XXIII Съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 29 марта–8 апреля 1966 года. Стенографический отчет, t. 1, Москва 1966, s. 236.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 378.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 461.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 585–587.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 603.

⁷⁰ Stały one w następujących miejscach: przed pawilonem „Dom Narodów Rosji” na terenie Wystawy Osiągnięć Gospodarki Narodowej ZSRS (ВДНХ); na terytorium fabryki im. Władimira Ilicza Lenina; przy szosie Pierwowskiej; przy prospekcie sześćdziesięciolecia Października; przy prospekcie Pokoju; przed stadionem Łuźniki; przy stacji Moskwa-Oktiabrskaja; na placu Twerskim; przy ulicy 1-ja Kurjanowskaja; przy ulicy 1905 r.; przy ulicy Awtozawodskaja; przy ulicy Godowikowa; przy ulicy Kedrowa oraz przy ulicy Nowozawodskiej.

⁷¹ *Проекты памятника В. И. Ленину в Кремле*, „Правда” 21.04.1966, s. 4.

konferencji komitetów obwodowych i krajowych oraz republik związkowych KC Komsomołu Jekaterina Furcewa wyraziła swoje zaniepokojenie w tej sprawie: „А образ Владимира Ильича в искусстве? В ЦК обсуждался этот вопрос и у нас в Министерстве. В былое время было строго: каждое произведение с образом Ленина выходило с разрешения ЦК. Сейчас отпали эти переговоры и появился образ Ленина в искусстве очень упрощенный. И в кино трактовка – кто как желает”⁷². Natomiast na lutowym plenum moskiewskiego obwodowego komitetu w 1967 r. niejaki Titow, przewodniczący moskiewskiego obwodowego komitetu związku artystów, chciał na planowanej przez siebie wystawie pokazać pierwszego przywódcę bolszewików w trzech odsłonach: jako myśliciela, jako przywódcę rewolucji i jako najbardziej „ludzkiego ze wszystkich ludzi” („самый человеческий из людей”), któremu bliskie są sprawy i troski narodu⁷³.

Pamięć KPZS o rewolucji październikowej była spersonifikowana i koncentrowała się na postaci Lenina. Dlatego też partia dążyła do monopolu w zakresie ustalania wzorców, którymi powinni się kierować artyści. Jakakolwiek wolność w tym zakresie mogła – w rozumieniu członków KPZS – odbić się negatywnie na autorytecie samego Lenina i tym samym autorytecie partii.

Ważną część przygotowań do 50. jubileuszu stanowiły również plany wydawnicze – prasa i książki wciąż pozostawały jednym z najważniejszych źródeł informacji. Głównym celem było przybliżenie historii ZSRS, partii i Komsomołu. Destalinizacja zdyskredytowała *Krótki kurs historii WKP(b)* i wady w tym zakresie dostrzegali propagandziści – na majowym zebraniu 1965 r. w wydziale agitacji i propagandy KC KPZS ds. RFSRS niejaki Iwankowicz narzekał na brak uniwersalnych podręczników do dziejów partii⁷⁴. Dyskutanci doszli wówczas do wspólnej konkluzji o konieczności powstania tego typu pozycji, która miałaby uświetnić 50. rocznicę rewolucji.

Wreszcie 8 stycznia 1967 r. na pierwszej stronie „Prawdy” ukazało się postanowienie KC KPZS, uchwalone cztery dni wcześniej, zatytułowane: *О подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции*⁷⁵. Choć jego nazwa mogłaby sugerować, że dotyczy on jedynie kwestii praktycznych w związku z przygotowaniem, to był on pierwszym manifestem postchruszczowskiego kierownictwa, w którym elita partyjna wyłożyła swój pogląd na temat przeszłości, teraźniejszości i przyszłości ZSRS.

Wizja minionych lat nie różniła się zasadniczo od tej ukształtowanej w erze Stalina. Autorzy przypomnieli, że rewolucja październikowa dała początek istnieniu

⁷² РГАСПИ, ф. М-1, оп. 34, д. 81, л. 114.

⁷³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 103, д. 647, л. 68.

⁷⁴ Iwankowicz zauważył także, że *Krótki kurs historii WKP(b)* miał swoje dobre cechy (*достоинства*), РГАСПИ, ф. 556, оп. 15, д. 118, л. 117–118.

⁷⁵ *О подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. ЦК КПСС от 4 января 1967 года*, „Правда” 8.01.1967, s. 1–2. Korzystam z przedruku dokumentu w zbiorze: *КПСС в резолюциях и решениях...*, т. 11, s. 123–139.

pierwszemu w historii ludzkości socjalistycznemu państwu⁷⁶. Zdobyte władzy przez bolszewików potwierdziło ważność nauki Marksa i Lenina. Podobnie jak w dobie Chruszczowa do elementów tejże nauki zaliczono industrializację państwa i „socjalistyczne przekształcenie rolnictwa”⁷⁷. „Zdobycze października” („завоевания Октября”) zdefiniowano jako: przewyciężenie analfabetyzmu, zaistnienie socjalistycznej demokracji, przyjaźń narodów ZSRS, wzrost poziomu życia i – co najważniejsze – dołączenie do grona najbardziej rozwiniętych krajów świata⁷⁸.

W romantycznych i heroicznych barwach przedstawiono okres szczególnie ważny dla pokolenia Breżniewa: pierwszy plan pięcioletni oraz Wielką Wojnę Ojczyźnianą. Imię Stalina, ówczesnego przywódcy ZSRS, nie zostało jednakże wymienione. W trakcie pięcioletki: „Советские люди не жалели ни сил, ни средств, сознательно шли на лишения, упорно трудились, показывая образцы мужества во имя преодоления отсталости страны и превращения её в могучую социалистическую державу”⁷⁹. Wojna z III Rzeszą potwierdziła słuszność obranej koncepcji rozwoju kraju, a zwycięstwo w niej pozwoliło na przeprowadzenie socjalistycznych rewolucji w krajach Europy i Azji. Innymi słowy, kierownictwo ZSRS podkreśliło swoje zwierzchnictwo – niezależnie od tego, czy było ono rzeczywiste, czy symboliczne – nad wszelkiego rodzaju ruchami rewolucyjnymi.

W mocno zawoalowany sposób odniesiono się również do kwestii stalinizmu: „За 50 лет пройденного пути партия и народ познали как радость больших побед, так и горечь утрат, временных неудач и ошибок. Из всех испытаний наша партия выходила еще более закаленной, более сильной, с непоколебимым революционным оптимизмом и уверенностью в победе великого коммунистического дела”⁸⁰. Zbrodnie okresu stalinowskiego, wybiórczo potępiane w dobie Chruszczowa, zostały zatem sprowadzone do chwilowych błędów i niepowodzeń.

Powołując się na dekret o pokoju, władze ZSRS chciały uwiarygodnić swoją pozycję kraju przeciwnego wojnom. Ta argumentacja adresowana była przede wszystkim do odbiorcy zagranicznego. Mając w pamięci negatywny efekt interwencji na Węgrzech, ZSRS dążył w ten sposób do odbudowania swojej pozycji na arenie międzynarodowej. Autorzy podkreślali, że jedną z zasad wynikających z dekretu o pokoju jest zasada „nieingerowania w sprawy wewnętrzne”⁸¹. Nie wspomniano natomiast o dekreście o ziemi, którego postanowienia stały w pełnej sprzeczności z polityką partii w latach stalinowskich. Polityka historyczna w tym zakresie nie uległa zatem żadnej zmianie w porównaniu do poprzedniego okresu.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 123.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 124, 126–127.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 125.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 125.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 129.

⁸¹ *Ibidem*, s. 130–131.

KPZS nie umknął fakt wzrostu popularności marksizmu w krajach Europy Zachodniej⁸², który w dużym stopniu różnił się od ideologii panującej w ZSRS. Zjawisko to postrzegano negatywnie i odrzucano, powołując się na pięćdziesięcioletnie doświadczenie Związku Sowieckiego: „Опыт демонстрирует, что успеха добиваются те коммунистические партии, которые неуклонно руководствуются марксизмом-ленинизмом, что какая либо ревизия марксизма-ленинизма и любая попытка подменить марксизм-ленинизм псевдореволюционной фразеологией и догмами неизбежно терпят крах”⁸³. KPZS fascynacje młodego pokolenia na Zachodzie teoriami rewolucyjnymi postrzegała jako zagrożenie własnego autorytetu, dając im wybór: albo zaakceptują interpretacje płynące z Moskwy, albo będą postrzegani jako wrogowie. *Tertium non datur*. Chociaż w dokumencie nie wymieniono Chin, z którymi stosunki ZSRS w tym okresie znajdowały się w bardzo złym stanie, to uwagi te były – w zamierzeniu autorów – również przestrożą dla Mao.

W postanowieniu zawarto również konkretne wytyczne dotyczące przygotowań do święta. Polecano m.in. dalszy rozwój „współzawodnictwa socjalistycznego”, wychowanie młodzieży na rewolucyjnych tradycjach i publikowanie artykułów podsumowujących osiągnięcia ZSRS w ostatnim półwieczu. Pochwalono również inicjatywy miejscowych rad i kolektywów robotników, które zobowiązały się przystroić ulice miast.

Wizji przyszłości w postanowieniu nie poświęcono dużo miejsca. ZSRS – według autorów – znajdował się obecnie na etapie „развернутого строительства коммунизма”⁸⁴. Nie odniesiono się do trzeciego programu partii, w którym obiecano, że obecne pokolenie będzie żyć w komunizmie. Zamiast tego znalazły się mgliste zapewnienia: „Осмысливая прошлое, мы глубоко сознаем, что перед нами встают новые задачи коммунистического строительства”⁸⁵. Utopijny projekt przyszłości, rozpoczęty 25 października 1917 r., pół wieku później zaczął być marginalizowany na rzecz tego, co w opinii partyjnej elity udało się do tej pory osiągnąć.

Postanowienie KC KPZS z 4 stycznia 1967 r. zamykało pierwszy etap przygotowań do 50. rocznicy rewolucji październikowej. Wytyczne i interpretacje w nim zawarte nadały kierunek działaniom propagandowym w ostatnich dziewięciu miesiącach.

Pół wieku sowieckiej rewolucji

Kolejny najważniejszy etap przygotowań do 50. rocznicy rewolucji październikowej rozpoczął się 21 czerwca 1967 r., kiedy czerwcowe Plenum KC KPZS uchwaliło manifest ideologiczny zatytułowany „50 lat Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji

⁸² T. Judt, *Powojnie. Historia Europy od 1945 roku*, Poznań 2016, s. 476.

⁸³ *Ibidem*, s. 132.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 125.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 134.

Październikowej. Tezy Komitetu Centralnego KPZS⁸⁶. Tekst został opublikowany na łamach „Prawdy” trzy dni później⁸⁷. W pierwszej części opisano wizję dziejów ZSRS, w drugiej przedstawiono pogląd na obecną sytuację i sformułowano przyszłe cele, trzeci dotyczył wpływu rewolucji październikowej na światowy ruch rewolucyjny.

25 października 1917 r., według autorów, w rezultacie zbrojnego powstania robotników, chłopów, żołnierzy i marynarzy pod przywództwem Lenina zwyciężyła socjalistyczna rewolucja⁸⁸. Partyjna elita z jednej strony rozumiała rewolucję październikową jako przejęcie władzy przez bolszewików – dokładnie tak jak Lenin, z drugiej strony natomiast, dodając określenie „socjalistyczna”, wpisywała się w narrację stworzoną przez Stalina. Była ona zwieńczeniem procesu dziejowego, do którego zaliczono komunę paryską i rewolucję 1905 r.⁸⁹ To sformułowanie nie oznaczało jednakże powrotu do opowieści z pierwszych lat istnienia władzy sowieckiej o rewolucji październikowej jako jednym z ogniw światowego ruchu rewolucyjnego. Podkreślono, że Rosja dzięki „obiektywnym warunkom” i „subiektywnym przesłankom” stała się centrum światowych rewolucyjnych organizacji. Ponadto podkreślono, że na czele rewolucji stał najbardziej zahartowany w bojach „rosyjski proletariat”⁹⁰.

Niewiele miejsca poświęcono ocenie rewolucji lutowej, którą scharakteryzowano jedynie jako burżuazyjną i niemogącą tym samym zaspokoić najważniejszych potrzeb robotników i chłopów. Polemiczny charakter przybrał natomiast fragment, który stanowił odpowiedź na oskarżenie o spisek: „Социалистическая революция – не заговор, не верхушечный переворот, совершаемый группой «активных революционеров», а движение и борьба миллионов во главе с рабочим классом, руководимых марксистско-ленинской партией”⁹¹. Legitymizując zatem przejęcie władzy przez bolszewików, argumentowano, że był to ruch masowy i w tych dniach cieszyli się oni szerokim poparciem. Nie sięgnięto natomiast po tezę o konieczności takiego wydarzenia, wynikającej z logiki dziejów, o czym mówił Lenin w 1917 r. w swoim wystąpieniu „O zadaniach władzy rad”.

Przypomniano po raz kolejny dekret o pokoju jako wielkie osiągnięcie władzy sowieckiej. Ocena „światowo-historycznego” znaczenia rewolucji październikowej zawarta w tym manifestie zdradza, że elita partyjna zdawała sobie sprawę z atrakcyjności tego wydarzenia, która polegała na tym, że oferowało ono inne niż dotychczas

⁸⁶ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы Центрального Комитета КПСС, в: КПСС в резолюциях и решениях..., t. 11, s. 181–234.

⁸⁷ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы Центрального Комитета КПСС, „Правда” 25.06.1967, s. 1–5.

⁸⁸ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы Центрального Комитета КПСС, в: КПСС в резолюциях и решениях..., t. 11, s. 182–183.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 183–184.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 183.

⁹¹ *Ibidem*, s. 185.

metody rozwoju społeczeństwa⁹². Ten argument szczególnie oddziaływał na kraje trzeciego świata. Dla nich liberalizm i kapitalizm oznaczały system kolonialny.

Wojnę domową scharakteryzowano jako obronną, mającą na celu ocalenie „osiągnąć października”. Nie wspomniano nic o nadziejach i planach rozpętania światowej rewolucji przez ówczesne władze. Pokonanie wojsk interwentów pozwoliło skupić siły na „решении главной задачи революции – строительстве социалистического общества”⁹³. Autorzy, pomimo zatrzymania destalinizacji, nie zdecydowali się na zmianę dogmatu Chruszczowa, zgodnie z którym industrializacja kraju, kolektywizacja i rewolucja kulturalna były realizacją koncepcji Lenina⁹⁴. Postać Stalina nie została wspomniana przy opisie rozbitcia Trockiego i jego zwolenników. Wymazano Gruzina, lecz pozostała jego argumentacja: „троцкисты пытались лишить партию и народ перспективы успешного строительства социализма в СССР”⁹⁵.

Rezultatem niemal dwudziestopięcioletniego okresu istnienia państwa nowego typu była gigantyczna modernizacja kraju. Stalinowski dogmat obecny był także w ocenie kolektywizacji, która pozwoliła na zlikwidowanie najliczniejszej klasy wyzyskiwaczy. Autorzy podkreślili szczególną rolę, jaką odegrały te działania partii w końcowym zwycięstwie nad III Rzeszą⁹⁶.

Ważniejsza interpretacja – z punktu widzenia teraźniejszych interesów – dotyczyła rozwoju zapóźnionych narodów ZSRS. Rewolucja październikowa według autorów pozwoliła im na ogromny skok w rozwoju: „народы, находившиеся до революции на стадии феодального и даже патриархально-родового строя, пришли к социализму, минуя капитализм”⁹⁷. W perspektywie ruchów narodowyzwoleńczych w krajach Afryki i Azji, znajdujących się na podobnym etapie rozwoju, uznanie przez najważniejszy autorytet w świecie komunistycznym możliwości przejścia od feudalizmu do socjalizmu dawało obopólne korzyści. ZSRS dopasował historię i ideologię do warunków teraźniejszości, co zapewniało mu ideowe zwierzchnictwo nad tymi krajami, dając im jednocześnie wsparcie na poziomie symbolicznym, które najczęściej przeradzało się w konkretną pomoc⁹⁸. Paradoksalnie zatem w sferze ideologicznej krajom Afryki i Azji skrócono okres potrzebny na zaistnienie socjalizmu – w ZSRS wręcz przeciwnie, droga od socjalizmu do komunizmu zaczęła się wydłużać.

⁹² *Ibidem*, s. 186.

⁹³ *Ibidem*, s. 188.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 188–189.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 189.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 190–191.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 192.

⁹⁸ Możliwość przejścia od feudalizmu od razu do socjalizmu była rzeczywistym problemem rozpatrywanym przez nauki społeczne w ZSRS, który z dzisiejszej perspektywy wydaje się całkowicie abstrakcyjny. Zob. А.М. Румянцев, *Октябрь и экономическая наука*, w: *Октябрь и научный прогресс*, t. 2, ред. М.В. Келдыш, Москва 1967, s. 423.

Lata 1939–1941 i przebieg wojny z Niemcami przedstawiano całkowicie w zgodzie ze stalinowską wykładnią zawartą w książce *Falszerze historii*⁹⁹. Zamierzeniem postanowień monarchijskich było, według autorów, skierowanie Hitlera na wschód. Wiedząc o nieuchronności nadciągającego konfliktu z III Rzeszą, władze ZSRS pragnęły wydłużyć okres pokoju i przeznaczyć go na przygotowania do wojny. Dlatego też zdecydowano się na zawarcie paktu z Niemcami¹⁰⁰. Na potrzeby teraźniejszej polityki nadano konfliktowi z Hitlerem charakter starcia sił socjalizmu i imperializmu, sugerując, że obecne kraje definiowane przez ZSRS jako imperialistyczne należą do tego samego obozu, co III Rzesza. Klęski w początkowym okresie wojny wytłumaczono nie nieudolnością dowództwa, a ogromną przewagą w liczebności i uzbrojeniu oraz doświadczeniu Wehrmachtu. Autorzy – w przeciwieństwie do poprzedniego manifestu – wspomnieli postać Stalina jako tego, który stanął na czele Państwowego Komitetu Obrony. Przegrana Niemiec potwierdziła wyższość ideologii socjalistycznej nad imperialistyczną¹⁰¹. W ten sposób autorzy czynili łatwo czytelną dla współczesnych paralelę związaną z atmosferą zimnej wojny.

Charakteryzując okres powojenny, skupiono się na uwydatnieniu ogromnego wysiłku w odbudowie kraju. Podkreślono m.in. troskę partii o wzrost dobrobytu ludzi, co pokazywało istotną zmianę w myśleniu rządzących ZSRS¹⁰². Wspomniano – co szczególnie interesujące – o ustaleniach XX Zjazdu Partii: „партия на XX съезде решительно осудила культ личности Сталина, который выражался в чуждом духу марксизма-ленинизма вовлечений роли одного человека”¹⁰³. Zamieszczenie tego fragmentu może świadczyć o tym, że Breżniew i jego najbliżsi współpracownicy wciąż nie wypracowali konkretnego planu dotyczącego tego, w jaki sposób przedstawić postać Stalina i jednocześnie destalinizację, której rezultaty sekretarz generalny KPZS oceniał negatywnie¹⁰⁴. Według autorów ZSRS znajdował się obecnie w stadium budowy materialno-technicznej bazy komunizmu. Ponownie nie przypominano obietnicy zawartej w trzecim programie partii. Potępiono także Chruszczowa i jego politykę w sferze rolnictwa¹⁰⁵. Wizja przyszłości

⁹⁹ *Фальсификаторы истории*, Москва 1948. O historii powstania tej broszury zob. G. Roberts, *Stalin, the Pact with Nazi-Germany, and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” (2002), nr 4, s. 93–103.

¹⁰⁰ *50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы Центрального Комитета КПСС*, w: *КПСС в резолюциях и решениях...*, t. 11, s. 194.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 195.

¹⁰² *Ibidem*, s. 199.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Por. zapis Breżniewa z 10 września 1966 r.: „С 1956 года – мы против антикоммунизма как бы в обороне. Надо вести свою наступательную пропаганду. 10тилетием – велась пропаганда против Совет. власти против коллективиз. и других соц. мерах. Ведь из этого что то осталось в умах – это все надо и в историческом так и в практическом плане показать правильно из позиции классовой борьбы”, *Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи...*, s. 160.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 203, 205.

przedstawiona w tezach KC nie wykraczała poza granice chronologiczne przyjętego planu pięcioletniego (1966–1970). Zmianę w myśleniu ideologicznym rządzących ZSRS w latach sześćdziesiątych widać po tym, jak wielką wagę przykładano do zapewnienia dobrobytu obywatelom kraju. Za wielki sukces autorzy uznali fakt, że „Советские люди стали лучше питаться и одеваться, богаче и разностороннее стала духовая жизнь”¹⁰⁶. Jednym z najważniejszych zadań planu pięcioletniego było zapewnienie równowagi pomiędzy produkcją w przemyśle ciężkim i lekkim oraz spożywczym. Słowo „bogactwo” – jeden z najbardziej krytykowanych przymiotów świata kapitalistycznego, który miał demoralizować człowieka – zaczęło tracić swój negatywny wydźwięk.

Znaczenie rewolucji październikowej na arenie międzynarodowej sprowadzało się do tezy o prymacie Moskwy nad wszystkimi światowymi ruchami rewolucyjnymi. Ponadto autorzy podkreślali wyjątkowość rewolucji dokonanej w Rosji przez bolszewików w wysoce niesprzyjających warunkach. Obecnie każda organizacja pretendująca do takich czynów może bowiem liczyć na przyjaźń i pomoc ZSRS, tak jak np. Wietnam¹⁰⁷.

W centrum uwagi trzeciego rozdziału tezy KC znalazła się polityka Mao, którego oskarżono o zdradę ideałów marksizmu-leninizmu i interesów światowego obozu socjalizmu: „Группа Мао Цзэдуна стала осуществлять линию, в которой слились мелкобуржуазный авантюризм и великодержавный шовинизм, прикрываемые «левой» фразой, открыто вступила на путь подрыва единства социалистического содружества, раскола мирового коммунистического движения”¹⁰⁸. Chiny, rzuciwszy wyzwanie autorytetowi ZSRS w obozie komunistycznym, spotkały się z potępieniem. Dlatego też polityka Pekinu – im bliżej 50. rocznicy rewolucji i im gorętsze robiły się stosunki pomiędzy oboma krajami – coraz częściej i z większą zajadłością była krytykowana. We wrześniowym numerze pisma „Молодой Коммунист” В. Королёв przedstawiał Mao jako o rozłamowca (*раскольника*)¹⁰⁹. Fiodor Konstantinow wyśmiewał pogląd przywódcy KPCh o wojnie jako koniecznym warunku zaistnienia socjalistycznej rewolucji¹¹⁰, co jednocześnie nie przeszkadzało najważniejszemu sowieckiemu historiografowi tych czasów Izaakowi Mincowi twierdzić w pierwszej części trzypięciotomowego dzieła poświęconego rewolucji październikowej i wydanego na 50. rocznicę rewolucji październikowej, że rewolucja w Rosji nie zwyciężyłaby, gdyby nie wojna domowa¹¹¹.

Reasumując, tezy KC KPZS dowodzą, że ówczesnemu kierownictwu obcy był hurraoptymizm Chruszczowa dotyczący realizacji końcowego celu rewolucji

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 207.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 222.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 225.

¹⁰⁹ В. Королёв, *Октябрь и международное коммунистическое движение*, „Молодой Коммунист” (1967), nr 9, s. 7.

¹¹⁰ Ф.В. Константинов, *Октябрь и социология*, w: *Октябрь и научный прогресс...*, s. 485.

¹¹¹ И.И. Минц, *История Великого Октября*, t. 1, Москва 1967, s. 11.

październikowej – zaistnienia komunizmu. Drogę do utopii zaczęto rozciągać w czasie. Zdanie oznajmujące zawarte w trzecim programie partii zastąpiła konstatacja o „generalnej perspektywie – zbudowania komunizmu”¹¹².

We wrześniu przygotowania do święta zaczęły wchodzić w końcową fazę. 15 września 1967 r. na posiedzeniu Moskiewskiego Komitetu Miejskiego przyjęto „Plan organizacyjnych przedsięwzięć ws. przeprowadzenia jubileuszowych obchodów, poświęconych pięćdziesięcioleciu Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”. Polecano w nim: zorganizowanie spotkań dla robotników fabryk, na których miano wyjaśniać materiały przygotowane przez partię na 50. rocznicę; przeprowadzenie masowych młodzieżowych manifestacji, pochodów i spotkań z weteranami października, wojny domowej, Wielkiej Wojny Ojczyźnianej; zorganizowanie uroczystej warty przy pomnikach Lenina, bohaterów rewolucji, obeliskach i mogiłach¹¹³. Krytkowano również tych, którzy w niezadowalający sposób wypełnili swoje zobowiązania, tak jak np. ramieński¹¹⁴ wydział partii¹¹⁵. Podsumowywano także rezultaty rywalizacji socjalistycznej: na posiedzeniu Moskiewskiego Komitetu Miejskiego 20 października 1967 r. poinformowano, że w porównaniu z poprzednim rokiem przekroczono plan w III kwartale o 8%¹¹⁶.

Oficjalne obchody 50. rocznicy rewolucji październikowej rozpoczęły się 2 listopada 1967 r., kiedy to na Kremlu w Tajnickim Sadzie (*Тайницкий сад*) sekretarz generalny KPZS, Leonid Breżniew odsłonił pomnik Lenina w miejscu, w którym niegdyś znajdował się monument cara Aleksandra II. W konkursie zwyciężył projekt autorstwa Benjamina Pinczuka i Siergieja Spierańskiego. Pierwszy z nich na lamach „Prawdy” przedstawił interpretację swojego dzieła:

Я решил показать вождя сидящим в раздумье вот так просто, среди нас. Чтобы зрителям хотелось постоять возле памятника, вроде как побеседовать с Ильичом. В то же время в фигуре сидящего Ильича я стремился передать напряженное предощущение движения. Мы знаем В. И. Ильича и по кинодокументам, и по воспоминаниям, как человека очень живого и подвижного. Потому-то я его изобразил, если говорить точнее, не сидящим, а присевшим, готовым уже в следующие мгновение встать и вновь окунуться в кипучую деятельность¹¹⁷.

¹¹² 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Тезисы Центрального Комитета КПСС, w: КПСС в резолюциях и решениях..., t. 11, s. 220. Por. zapis Breżniewa z 10 listopada 1966 r.: „До – 75 года – строить социализм – мы не будем говорить о стр-ве ком-зма”. Zob. Леонид Брежнев. Рабочие и дневниковые записи..., s. 154. Zdanie zapisane przez sekretarza generalnego jest niespójne z obowiązującą od 1936 r. ideową wykładnią. Powstanie socjalizmu w ZSRS oficjalnie zadeklarowano w przyjętej wówczas konstytucji.

¹¹³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 103, д. 653, л. 82–84.

¹¹⁴ Rejon ramieński znajduje się w południowo-wschodniej części Moskwy.

¹¹⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 103, д. 653, л. 82–84.

¹¹⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 103, д. 654, л. 29.

¹¹⁷ Памятник В.И. Ленину в Кремле, „Правда” 23.06.1967, s. 2.

Postać Lenina znajdowała się w centrum pamięci o rewolucji październikowej: KPZS nie promowała żadnego innego bohatera tamtych czasów. Na Trzeciej Republikańskiej Wystawie Artystycznej „Sowiecka Rosja”, zorganizowanej dla uczczenia 50. jubileuszu, znalazło się 88 dzieł poświęconych pierwszemu przywódcy bolszewików¹¹⁸. Breżniew w swoim przemówieniu nie odszedł w żaden sposób od przyjętej konwencji, chwalać Lenina za jego geniusz, dzięki któremu zwycięstwo socjalizmu było możliwe¹¹⁹. W podobnym duchu utrzymane były wystąpienia Siergieja Minajewa, bohatera pacy socjalistycznej, Konstantina Ostrowitjanowa, uczestnika walk rewolucyjnych w Moskwie w 1917 r., oraz Iriny Ałymowej, studentki Państwowego Instytutu Pedagogicznego im. Lenina¹²⁰. W ten symboliczny sposób, gromadząc przedstawicieli trzech pokoleń: rewolucyjnego, lat trzydziestych i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej oraz powojennego, KPZS chciała skupić pamięć wszystkich obywateli sowieckich wokół Lenina. W uroczystości wzięło udział ok. 6 tysięcy osób¹²¹.

Breżniew w swoim przemówieniu wygłoszonym dzień później, 3 listopada 1967 r. w Pałacu Zjazdów, w warstwie symbolicznej i treściowej nie wyszedł poza ramy ustalone w okresie poprzedzającym 50. rocznicę. Upamiętnienie rewolucji październikowej stało się czymś w rodzaju święta niepodległości: partia skoncentrowała się na przeszłości i jej pozytywnych stronach. Przyszłość, rozumiana jako realizacja utopii, będącej w samym centrum wydarzenia sprzed półwiecza, została zmarginalizowana. KPZS w 1967 r. uzasadniała swoje prawo do sprawowania władzy nie poprzez fakt, że wyposażona w naukę marksistowsko-leninowską poznała bieg dziejów i dzięki temu poprowadzi obywateli ZSRS do komunizmu. Ważniejszym argumentem legitymizacyjnym stało się nie to, co partia jest w stanie zapewnić w przyszłości, a to, co już osiągnęła – w przeszłości. Sekretarz generalny KPZS skupił się na trzech zagadnieniach: etapie rozwoju ZSRS, poprawie życia obywateli sowieckich oraz konflikcie z Chinami i „apostazji” Mao. Według Breżniewa w Związku Sowieckim zaistniało rozwinięte społeczeństwo socjalistyczne. Różnice pomiędzy chłopami, robotnikami i inteligencją zaczęły się zacieśniać. Podobnie działo się w przypadku życia w miastach i na wsiach. Tym samym – stwierdzał sekretarz generalny – na horyzoncie można było dostrzec nowe społeczeństwo. Te osiągnięcia zawdzięczano, według Breżniewa, realizacji postanowień trzeciego programu partii. Przywódca ZSRS wyraził także nadzieję, że ZSRS – ojczyzna socjalizmu – stanie się wkrótce ojczyzną komunizmu. W przeciwieństwie do Chruszczowa nie powiedział jednak nic o konkretnym czasie realizacji tej obietnicy.

¹¹⁸ Zob. *Третья Республиканская художественная выставка „Советская Россия” 20 сентября–20 октября 1967. Каталог. Живопись, скульптура, графика, монументальное и театрально-декорационное искусство*, red. Л.В. Новикова, Москва 1967.

¹¹⁹ *Речь Л.И. Брежнева, „Правда” 3.11.1967*, s. 1.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 2.

¹²¹ Zachował się scenariusz uroczystości. Zob. ПГАСПИ, f. 17, op. 103, d. 666, l. 251.

Breżniew podkreślił, że obecnie ważnym elementem polityki partii jest zapewnienie dobrobytu własnym obywatelom. Chwaląc Nową Politykę Ekonomiczną (NEP) i elastyczność ideologiczną Lenina, czynił zapewne aluzję do reformy Aleksieja Kosygina, którą krytykowali teoretycy marksizmu-leninizmu¹²². W ten sposób za pomocą historii legitymizował swoje obecne działania.

Wreszcie, przypominając, że rewolucja październikowa była pierwszym tego typu wydarzeniem w dziejach nowoczesnego świata, zaatakował Mao. Stwierdził, że październik stał się wzorem dla innych rewolucjonistów i każdy ruch tego typu w dzisiejszym świecie czerpie inspirację z jego doświadczeń. Chiny według Breżniewa znalazły się w sprzeczności z pryncypiami rewolucyjnymi, prowadząc politykę szowinistyczną. Sekretarz generalny KPZS po raz kolejny dał dowód tego, że monopol na interpretację pryncypiów rewolucji posiada Moskwa¹²³.

Breżniew powtórzył zatem te tezy, które można było wyczytać w dwóch dokumentach przygotowanych przez KC w ciągu ostatniego roku. Nie wspominał natomiast Stalina, którego imię pojawiło się w czerwcowym manifestie. Decyzja o pominięciu następcy Lenina w jubileuszowym przemówieniu została podjęta na posiedzeniu Politbiura, które miało miejsce tydzień wcześniej 27 października¹²⁴. Przemilczenie dowodzi, że w gronie elity partyjnej wciąż nie wypracowano odpowiedniej polityki względem destalinizacji, pomimo takich postulatów¹²⁵.

Ponadto różnicę – z perspektywy obywatela ZSRS – stanowił fakt, iż w czasie 50. rocznicy rewolucji październikowej natężenie poziomu propagandy osiągnęło apogeum. 5 listopada na łamach „Prawdy” ukazała się odezwa KC KPZS, Prezydium Rady Najwyższej ZSRS oraz Rady Ministrów ZSRS, zawierająca te same konstatacje¹²⁶. Centralny Urząd Statystyczny ZSRS poinformował o wypełnieniu planu zbioru ziarna przed czasem¹²⁷. 6 listopada 1967 r. dygnitarze partyjni złożyli wieńce w mauzoleum Lenina i na Grobie Nieznanego Żołnierza¹²⁸. Natomiast następnego dnia odbyła się tradycyjna wojskowa parada na placu Czerwonym¹²⁹.

¹²² G. Lisiczkin, dr ekonomii, w swoim artykule zamieszczonym na łamach pisma „Mолодой Коммунист” wprost stwierdzał, że obecna reforma i NEP mają ze sobą wiele wspólnego. Zob. Г. Лисичкин, *Ленинские принципы хозяйственного строительства*, „Молодой Коммунист” (1967), nr 1, s. 35.

¹²³ Pełen tekst przemówienia Breżniewa: *Пятьдесят лет великих побед социализма. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС Л. И. Брежнева*, „Правда” 4.11.1967, s. 2–6.

¹²⁴ Zob. Леонид Брежнев. *Рабочие и дневниковые записи...*, s. 246 oraz przyp. 257 na s. 287.

¹²⁵ Zob. przyp. 104.

¹²⁶ *К советскому народу, ко всем трудящимся Союза Советских Социалистических Республик*, „Правда” 5.11.1967, s. 1.

¹²⁷ *План заготовок зерна выполнен*, „Правда” 4.11.1967, s. 1.

¹²⁸ *Возложение венков к Мавзолею В.И. Ленина и могиле Неизвестного солдата*, „Правда” 7.11.1967

¹²⁹ *Победоносным ленинским курсом. Военный парад и демонстрация трудящихся на Красной Площади в Москве*, „Правда” 8.11.1967, s. 1.

Wreszcie 11 listopada w Pałacu Zjazdów miała miejsce ostatnia wielka uroczystość w Moskwie: spotkanie młodzieży komsomolskiej¹³⁰.

* * *

Proces konsolidacji partii i całego społeczeństwa wokół rocznicy 9 maja i tym samym zepchnięcia na drugi plan dnia rewolucji październikowej był długotrwały i nie zakończył się w 1965 ani w 1967 r. Niewątpliwie jednak wraz ze zmianą pokoleniową w latach sześćdziesiątych dokonana się również zmiana tożsamościowa – do władzy doszli ludzie, którzy nie zostali wychowani w kulcie dziewiętnastowiecznej rewolucyjnej organizacji „Wola Ludu” i ulubionej książki Lenina *Co robić?* Nikołaja Czernyszewskiego. Dla nich ważniejsze od europejskich, rewolucyjnych tradycji było państwo, w którym się wychowali, które razem budowali w latach trzydziestych, i które wyszło zwycięsko z największego wyzwania, jakim była wojna z Niemcami. To oni w latach sześćdziesiątych mieli wpływ na kształt projektu utopii, która przybrała państwowe ramy w październiku 1917 r. Dlatego też ich głównym celem było przede wszystkim zachowanie co najmniej *status quo* zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej. Realizację końcowego celu rewolucji październikowej, o którym kilka lat wcześniej mówił Chruszczow, rządzący ZSRS zaczęli odsuwać *ad calendas Graecas*.

The fiftieth anniversary of the October Revolution (1967) – a generational change and historical policy of the USSR

Abstract

Celebrations of the fiftieth anniversary of the October Revolution revealed important changes in the politics of memory pursued by the Communist Party of the Soviet Union. With the use of methodology of research on memory, in the article I put forward the thesis that the utopian project began on 7 November 1917 (N.S.) and faith in the final achievement of its goal set by Lenin's party began to be marginalised. The events which took place in Petrograd and on which collective memory had focused for last fifty years, did not have in the 1960s such a strong symbolic impact, being able to mobilise the people to achieve goals set by the Communist Party as the Great Patriotic War. From the time of reactivation of the official celebrations of the Victory Day in 1965 the October Revolution began gradually to diminish in importance and lose its central place in social memory of the Soviet people.

The most important cause of this process of evolution of social memory is, in my opinion, a generational change of the sixties. I also indicate some other significant factors that contributed to the historical policy of the Communist Party: the problem of attitude towards the Stalinist period, conflict with China, and relations with the Western states.

Translated by Grażyna Waluga

¹³⁰ *Клятва верности делу коммунизма. Торжественный митинг молодёжи*, „Правда” 12.11.1967, s. 1–2.

50-я годовщина Октябрьской революции (1967) – генерационный сдвиг и историческая политика СССР

Аннотация

Празднование 50-й годовщины Октябрьской революции продемонстрировало существенные изменения в исторической политике КПСС. Пользуясь методологией исследований памяти, в статье я выдвигаю тезис, что утопическому проекту, начавшемуся 7 ноября 1917 года (н.ст.) и вере в конечное осуществление цели, определенной тогда партией Ленина, перестали придавать большое значение. События в Петрограде, на которых за последние полвека сосредоточивалась общественная память, в 60-х гг. не обладали настолько сильным символическим измерением, способным мобилизовать общество к осуществлению целей, поставленных коммунистической партией, как Великая Отечественная война. Октябрьская революция, в момент возрождения официального праздника Дня Победы в 1965 году, стала терять свой главенствующий статус в общественной памяти в Советском Союзе.

Самой важной причиной этого процесса эволюции общественной памяти я считаю генерационный сдвиг 60-х гг. Я также указываю на другие факторы, которые существенным образом повлияли на историческую политику компартии: проблему отношения к сталинским временам, конфликт с Китаем, а также отношения с западными государствами.

Перевод Агнешка Поспишилъ

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)
f. М-1, оп. 32
f. 556, оп. 15
f. 17, оп. 103
f. 556, оп. 15

Dokumenty publikowane:

East German Report on First Interkit Meeting in Moscow, December 1967, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113287> [28.07.1967], Wilson Center Digital Archive.
XXIII Съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 29 марта–8 апреля 1966 года. Стенографический отчет, т. 1, Москва 1966.
Аппарат ЦК КПСС и культура. 1965–1972. Документы, ред. Н.Г. Томилина, Москва 2009.
Высоцкий В., *Мао Цзедун – большой шалун...*, в: В. Высоцкий, *Собрание сочинений в одном томе*, Москва 2012.
Декреты Советской Власти, т. 2, Москва 1957.
КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК (1966–1970), т. 10–11, Москва 1986.
Ленин В.И., *Полное собрание сочинений*, т. 26, Москва 1973.
Леонид Брежнев. *Рабочие и дневниковые записи 1964–1982*, ред. С. Кудряшов, Москва 2016.

Третья Республиканская художественная выставка „Советская Россия” 20 сентября – 20 октября 1967. Каталог. Живопись, скульптура, графика, монументальное и театрально-декорационное искусство, ред. Л.В. Новикова, Москва 1967.
 Фальсификаторы истории, Москва 1948.

Prasa:

„Правда” 1934, 1935, 1936, 1965, 1966, 1967
 „Исторический Журнал” 1943 (10)
 „Молодой Коммунист” 1967/1, 1967/9

Opracowania:

Andrychowicz-Skrzeba J., *Polityka historyczna w Polsce i Niemczech po roku 1989 w wystąpieniach publicznych oraz publikacjach polityków polskich i niemieckich*, Gdańsk 2014.
 Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013.
 Chernyschova N., *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*, New York 2013.
 Corney F.C., *Telling the October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, Cornell University Press 2004.
 Fitzpatrick S., *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press 2000.
 Jones P., *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–70*, Yale 2013.
 Judt T., *Powojnie. Historia Europy od 1945 roku*, Poznań 2016.
 Kenez P., *Odkłamana historia Związku Radzieckiego*, Warszawa 2008.
 Kolonitskii B., Figes O., *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917*, Yale 1999.
 Malte R., *A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism*, „Slavic Review” (2009), nr 3, s. 601–630
 Mannheim K., *Problem pokoleń*, tłum. A. Mizińska-Kleczkowska, „Colloquia Communia” (1992/1993), nr 1/12, s. 136–169.
 Nolan A., „Shitting Medals”. L.I. Brezhnev, the Great Patriotic War, and the Failure of the Personality Cult, 1965–1982, Chapel Hill 2008 (praca magisterska obroniona na Uniwersytecie Północnej Karoliny w Chapel Hill).
 Perry E., *Anyuan. Mining China's Revolutionary Tradition*, University of California Press 2002.
 Pichoja R., *Historia władzy w Związku Radzieckim 1941–1991*, Warszawa 2011.
 Pons S., *The Global Revolution. A History of the International Communism 1917–1991*, Oxford University Press 2014.
 Radchenko S., *The Sino-Soviet split*, w: *The Cambridge History of the Cold War*, t. 2, red. M.P. Leffler, O.A. Westad, Oxford University Press 2010, s. 349–372.
 Roberts G., *Stalin, the Pact with Nazi-Germany, and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” (2002), nr 4, s. 93–103.
 Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
 Taubman W., *Chruszczow. Człowiek i epoka*, Wrocław 2012.
 Wojnicka J., *Dzieci XX Zjazdu. Film w kulturze sowieckiej lat 1956–1968*, Kraków 2012.
 Zubok V., *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, Kraków 2010.

Бордюгов Г.А., *Октябрь. Сталин. Победа. Культ юбилеев в пространстве памяти*, Москва 2010.

Медведев Р., *Личность и эпоха. Политический портрет Л.И. Брежнева*, Москва 1991.

Минц И.И., *История Великого Октября*, т. 1, Москва 1967.

Модсли Э., Уайт С., *Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный комитет и его члены. 1917–1991 годы*, Москва 2011.

Рольф М., *Советские массовые праздники*, Москва 2009.

Румянцев А.М., *Октябрь и экономическая наука*, w: *Октябрь и научный прогресс*, т. 2, ред. М.В. Келдыш, Москва 1967, s. 403–429.

Bartłomiej Gajos (ur. 1992) jest doktorantem w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN oraz pracownikiem Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat pamięci o rewolucji październikowej w ZSRS i Rosji (1917–2017) (bartlomiej.gajos92@gmail.com).

Bartłomiej Gajos (b. 1992) is a PhD student at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences and employee of the Centre for Polish-Russian Dialogue and Understanding. He works on a PhD thesis on the memory of the October Revolution in the Soviet Union and Russia (1917–2017) (bartlomiej.gajos92@gmail.com).